

Гордана Илић Марковић
Универзитет у Бечу
gordana.ilic.markovic@univie.ac.at

https://doi.org/10.18485/ai_godine_ww1.2019.ch9
355.257.7(=163.41)(439.5)"1914/1918"

ЖИВЕО РАТ!
УЗВИК КОЈИ ЗНАЧИ ИСТО ШТО И:
ЖИВЕЛА СМРТ!

Српски цивилни и војни заробљеници Великог
рата у логорима Аустроугарске монархије

Анстракт: Анализом јавног и приватног дискурса и интертекстуалности кореспондирајућих текстова, рад обрађује личне судбине српских цивилних и војних заробљеника у логорима Аустроугарске монархије у време Првог светског рата. Кроз призму дневничких и мемоарских записа и писама, као и новинских чланака пружа увид у свакодневицу заробљеника и реконструише поједине личне судбине. Документи попут војних одредби, дипломатске преписке или војних извештаја имају за циљ да садржај текстова ставе у историјски контекст, а ратни српски и аустроугарски новински извештаји казују о информацијама којима је јавност ван логора располагала у то време. За овај рад су издвојени подаци везани за живот војних и цивилних заробљеника у неколицини логора који се налазе на територији данашње Аустрије, а који су били примарно намењени за смештај Срба из Хабсбуршке монархије и грађана Краљевине Србије.

Кључне речи: цивилни и војни заробљеници Првог светског рата, Аустроугарска монархија, Краљевина Србија, ратна штампа, ратни дневници.

Током Првог светског рата у заробљеништво је доспело преко осам милиона војника и официра свих зараћених страна. Највише војних заробљених је имала Русија, док се скоро половина свих заточених налазила у логорима у Немачкој и Аустроугарској. Десетине хиљада цивила је интернирано, а целе породице, некада и сво становништво насеља која су лежала на линији фронта, пребацивано је у логоре за избеглице. Из заробљеништва, интернације и избеглиштва многи се нису вратили. Кличући 1914. године рату, многи су несвесно клицали и својој смрти¹. Умирало се од болести, неухрањености, недостатка хигијене, хладноће и тешког рада. О животу у овим логорима сазнајемо поред војних извештаја и других државних докумената и из дневника, писама, мемоара, дипломатске преписке, извештаја хуманитарних организација, протокола умрлих и новина. Тачан број заробљених или умрлих у заробљеништву још увек се базира на проценама. Свеобухватног и детаљног пописа нема. Узимајући у обзир временску дистанцу, затим различит однос земаља према вођењу протокола, као и чињеницу да је у каснијим историјским превирањима, првенствено у Другом светском рату, разнета или уништена бројна архивска грађа и библиотечки фондови, црквене књиге, као и бројна писма, дневници и документа из породичних збирки, коначан попис неће бити никада направљен. Док су подаци за војне заробљенике у протеклим деценијама и обрађивани, докле су цивили често заостављани. У поводу обележавања стогодишњице Првог светског рата објављено је више публикација које се посвећују појединим логорима и дигитализовани су

1 Наслов рада је парафраза забелешке Милоша Перовића из заробљеничких дана 1917. године (1935: 61).

бројни документи у којима су дате делимично и листе са именима². На мировној конференцију у Версају 1919. поднесен је извештај по којем је укупан број српских војних заробљеника у Аустроугарској, Немачкој и Бугарској износио 182.000 - од тога 147.677 у Аустроугарској (Вемић 2014: 203). Анализом више извора Денда наводи бројку од 154.631 српских војних заробљеника у Аустроугарској (2014: 271). На мировној конференцији је изнесена и процена да је Аустроугарску било интернирано око 50.000 цивила од којих је око 20.000 умрло у логорима. По изворима Црвеног крста из јануара 1918. у Аустроугарској се на крају 1917. године налазило 127.500 српских војних и 79.000 цивилних заробљеника (Чолаков 2012: 13). Свако ново истраживање потврђује да су ове бројке далеко испод стварних. Заједничко свим наводима, било да потичу из српских, аустријских или извора других земаља, је да се највише српских војних и цивилних заробљеника налазило у логорима Аустроугарске монархије.

По изложеном, потрага за именима умрлих, али и преживелих представља веома комплексан задатак. Поред званичних војних извештаја и логорских протокола или оних Црвеног крста и хуманитарних организација попут британских, шкотских, холандских или америчке мисије УМСА, имена српских заробљеника налазимо делом и у месним црквеним књигама, општинским документима и извештајима, приватним забелешкама и новинским чланцима. Временска дистанца као и недовољна заинтересованост у протеклих 100 година за прикупљање података о логорима Првог светског рата, представљају додатну тешкоћу у раду.

2 Мансбергер/Шефер (2010), Бугарски (2014), Бретл (2014), Голкер (2015), Илић Марковић (2016), Ђуковић (2016), Лукић (2017), Ђуковић/Лукић (2017) и др.

Мноштво архивалија је расуто по општинским, али и приватним архивима те је теренско истраживање од непроценљиве вредности. Истраживање којем сам се посветила задњих година ни у ком случају није окончано, а у за овај раду је издвојен само мали део ове обимне грађе - онај који се односи на логоре на територији данашње Аустрије. Путем анализе јавног и приватног дискурса и интертекстуалности кореспондирајућих текстова, тема се обрађује примарно кроз личне судбине српских цивилних и војних заробљеника - кроз призму дневничких и мемоарских записа и писама, као и новинских чланака. На подлози прикупљених текстова било је могуће стећи делимичан увид у свакодневицу заробљеника и реконструисати поједине личне судбине. Документи попут војних одредби, дипломатске преписке или војних извештаја стављају садржај текстова у историјски контекст, а ратни српски и аустроугарски новински извештаји казују о информацијама којима је јавност ван логора располагала у то време.

Током рата на десетине хиљада цивила и војних заробљеника из Србије, Црне Горе, као и Срба, цивила из Босне, Херцеговине, Хрватске, Далмације, Славоније, Срема, Баната и Барање, Угарске и Аустрије бива депортовано у логоре широм Аустроугарске монархије. Међу њима су војници, официри, али и жене, деца и старци. Српски војни и цивилни заробљеници су се налазили и у логорима Немачке, Бугарске и Османског царства, а аустроугарски Срби су се као заробљени војници и официри доспевали и у логоре у Русији, Италији, Јапану и другим земљама широм света. Када је реч о цивилним заробљеницима не треба заборавити Србе, исељенике из Аустроугарске монархије у прекоокеанске земље. Поставши преко ноћи непријатељи интернирани су у логоре у Канади и Аустралији као тзв.

„унутрашњи непријатељи” (enemy alien), као држављани или пореклом из непријатељске земаље.

За овај рад су издвојени подаци везани за живот војних и цивилних заробљеника у неколицини логора који се налазе на територији данашње Аустрије, а који су били примарно намењени за смештај Срба и грађана Србије или су се они налазили у њима у великом броју: Болдигасоњ/Boldogasszony/Frauenkirchen (тадашња Угарска, данас Бургенланд, Браунау/ Braunau/Broumov, (Чешка), Браунау на Ину/Braunau an Inn (Горња Аустрија), Ашах на Дунаву/Aschach an der Donau (Горња Аустрија), Маутхаузен/Mauthausen (Горња Аустрија), Нежидер/Nézsider/Neusiedl am See (тадашња Угарска, данас Бургенланд), Талерхоф код Граца/Tahlerhof bei Graz (Штајерска).

Одредбе Хашке конвенције из 1899. односно 1907. прописивале су начин поступања са ратним заробљеницима: да се према њима поступа хумано, да о њиховој судбини одлучује влада, а не јединица и особа која их је заробила, да је влада државе у којој су заробљени дужна да обезбеди исхрану, смештај и одећу и да се заробљеним официрима исплаћује плата одговарајућа њиховом рангу³. Конвенцију су потписале 44 зеље, међу њима и Аустроугарска и Краљевина Србија. Неочекивано велики број заробљеника као и дуготрајност рата ставило је ове одредбе убрзо на пробу. Већ у првим недељама рата на стотине хиљада војника доспева у заробљеништво. У децембру 1914. Аустроугарска броји 200.000 заробљеника (Мориц/Лајдингер 2005: 70). Војне власти, али и градске власти места која су била одређена за логоре се убрзо налазе пред тешко премостивим задацима у вези адекватног поступања за заробљеницима, било да се ради о смештају или снаб-

3 Haager Landkriegsordnung - II. Kapitel: Kriegsgefangene, Art. 4.

девању храном и огревом. Заробљеници су првобитно смештани у касарне, у друге јавне зграде, напуштене фабрике и школе, али и на отвореном. До формирања логора са баракама и сређивања санитарских услова долази тек пошто се увидело да ће рат трајати дуже од предвиђаног. Државну касу су тада већ увелико црпели трошкови снабдевања сопствене војске.

Планирани су одвојени логори за војне и цивилне заробљенике и избеглице, као и раздвајање по држављанству. Током рата пак долази до честих премештања тако да се 1918. у истом логору затичу све три категорије као и заробљеници различитих нација. Поред премештања узрокованих оснивањем нових логора и порашћу броја заробљених отварањем нових фронта или потребом премештања у пределе удаљеније од линије фронта, детаљну евиденцију отежава и пракса употребе заробљеника за рад у пољопривреди или индустрији. Док су у почетку то била само околна добра и фабрике, временом су распоређивани и у пределе удаљеније од централног логора, па се прибегло њиховом смештају у близини рада. При томе су остајали регистровани у логору пријема. Српски заробљеници су, као и руски, што се изричито косило са хашком конвенцијом, употребљавани и за копање ровова и извлачење тешког наоружања на италијанском фронту, а неколико хиљада их је пребачено у логоре аустроугарских савезника, у Немачку, али и на тешки принудни рад у Османско царство. Највећи недостатак уписа српских заробљеника у протоколе уочава се управо код оних који су били на присилном раду на италијанском фронту и у Османском царству, местима високе стопе смртности. При уласку у логор заробљеници су морали предати сав свој новац за који су у противвредности добијали новчанице које су важиле само у том логору.

Исто се поступало и са новчаним пошиљкама. Тиме су они ”у логору располагали својом имовином, а ван логора били без новца” (*Donauland* 1917: 90) – мера која је онемогућавала њихов опстанак при евентуалном бекству.

Први заробљеници Великог рата су Срби, цивили из Босне и Херцеговине, а убрзо и целе Аустроугарске монархије. Док у дипломатским круговима и медијима широм света у време јулске кризе доминирају питање кривице за сарајевски атентат и развој сукоба између Аустроугарске и Србије, дотле се, широм Монархије, под сумњом нелојалности, хапси српско цивилно становништво. Бечке Радничке новине објављују:

”Арад. 1. август: Вечерас је уз јаку војну пратњу у Арад пристигло 117 Срба царевине. То су први ратни заробљеници наше војске. 117 војника је приспело у поноћ темишварским путничким возом. Међу заробљеним Србима налазе се и два официра, од којих је један син српског генерала Војводе Р. Путника. Српски заробљеници ће бити интернирани у Арадску тврђаву.” (*Wiener Arbeiter Zeitung*, 1914/08/5: 3).

Да ли је за непрецизност у изразу одговорно неискство извештача у првим данима рата или је у питању пропаганда? Израз из прве реченице, *Срби из царевине* (*Reichserben*), означава Србе који су држављани Аустроугарске монархије. Они могу бити само цивили или аустроугарски војници и официри. Поред тога војници се заробљавају, а цивили интернирају. Ко је заиста депортован у Арад остаје нејасно, али је информација довољна да у јавности истакне успех и експедитивност аустроугарске војне команде већ на самом почетку рата.

У време јулске кризе и у првим месецима рата ухапшени држављани Аустроугарске монархије су прво били смештени у локалне затворе и етапне ло-

горе у близини својих места становања или су се као конфинирци налазили у кућном притвору. Како се рат распламсавао пребацивани су великим делом у логоре удаљене од фронта, у Угарску или Аустрију. У циљу мобилисања јавног мњења за идеју о ”кривици Срба и Србије” у аустроугарским медијима Гаврило Принцип се наводи изричито као Србин, а не као поданик Аустроугарске монархије који се борио за јужнословенску идеју: ”Ми смо себи поставили циљем да се сви Југословени сматрају као један народ.” (Фефер 1938: 53). Хапшења и депортовање у логоре се наставило избијањем рата. Виђенији монархијски Срби као и други јужни Словени који су стајали под оптужбом да су *србофили*, узимани као таоци и били јамци у случају да дође до побуна. Доношењем додатних законских одредби још од 1909. о поступању у случају избијања рата, створана је законска подлога за поступање према ”нелојалним становницима”. По одредбама Земаљског устава из 1910. године становништво Босне и Херцеговине истина задобија грађанска права Аустроугарске монархије, али уз одредбу да се ова у случају ванредног стања могу опозвати што би имало за последицу и издавање наредбе о премештању места боравка (Шмид 1914: 30–33) – параграф који је давао законску подлогу интернирања и прогона сопственог становништва. Долази до експатрирања, одузимања држављанства, имовине и протеривања целих породица. Овом мером је било погођено на хиљаде Срба из Босне и Херцеговине, али Срема. Паушална оптужба Срба из времена јулске кризе која има за последицу хапшење ”сумњивих” и ”могућих противника” у Босни и Херцеговини отпочињањем ратног сукоба, проширила се током рата и на одузимање имовине и протеривање породица оних који су ”без дозволе напустили земљу”, а за које се сматрало да су приступили војсци Краљевине

Србије. Подаци о протеривању су редовно као опомена објављивани и штампи. Пропаганда је употребом већ устаљених националних стереотипа градила јавно мњење⁴. У сарајевском листу *Bosnischen Post*, само за фебруар 1916. наведен је број од скоро 6000 експатрираних породица. И бечка штампа се посвећује овој теми:

„Прогон из државног савеза. – Како сарајевски листови јављају, експатриран је бивши посланик и адвокат др Милан Крстић, који је као поручник доспео у руско заробљеништво, а сада се налази у Солуну. Одузимање држављанства се односи и на његову супругу и малолетну ћерку” (Wiener Arbeiter Zeitung, 1915/10/19: 5).

У поређењу са другим земљама Аустроугарска је имала далеко највишу стопу заробљених цивила, а уз Русију је и ретка земља која је поред странаца заробљавала и сопствено становништво под сумњом ”нелојалности”, било да их је узимала као таоце, интернирала у логоре или конфинирала. Наведимо овде само неколико имена. У Мостару су за таоце узети књижевници Алекса Шантић и Светозар Ђоровић, а у Дубровнику Иво Војиновић и сликар Марко Мурат, који је после интерниран у Нежидеру. Научник Милутин Миланковић, бечки ђак и професор Београдског универзитета, тада већ држављанин Краљевине Србије, затекао се у јулу 1914. у свом родном месту Даљ у Славонији. Још у доба јулске кризе је заробљен и депортован у Осијек одакле је отпуштен у кућни притвор у Даљ. По избијању рата и продора српске војске у Срем бива заједно са хиљадама Срба из Срема депортован наново у Осијек и убрзо

4 Више о српској и аустроугарској пропаганди Првог светског рата у: Илић Марковић 2017. и 2018.

потом у Карловац. 21. октобра је пребачен у логор Нежидер. Захваљујући интервенцији колега и пријатеља из Беча отпуштен је крајем децембра у кућни притвор и до краја рата конфиниран у Будимпешти, где му је био дозвољен и рад у библиотекама и тиме даље бављење научним радом. Александар Аца Бинички, оперски певач и глумац Загребачког казалишта, брат Станислава Биничког, као и Бора Рашковић родом из Шапца, глумац истог позоришта, ухапшени су по избијању рата и из Загреба са хиљадама Срба депортовани такође у логор Нежидер у којем остају годину дана. По отпуштању бивају конфинирани у Загребу до краја рата. Овакве судбине нису биле честе у случају заробљеника из Краљевине Србије. Сем у ретким случајевима размене посредством Црвеног крста, они остају у логорима до завршетка рата.

Преласком аустроугарских трупа 12. августа 1914. године отпочиње оружани сукоб на територији Краљевине Србије. На хиљаде војника обе зарађене стране пада већ у току лета у заробљеништво. У случају Срба у питању су и цивилни заробљеници. Први цивилни и војни заробљеници Краљевине Србије депортовани су из Мачве, Подриња и Јадра. Током колубарске битке и борби за Београд долази до даљих масовних депортовања заробљених војника, али и цивилног становништва. На хиљаде умире у прва три месеца, а многи већ у првим данима у току транспорта. Умиру од исцрпљености, болести и хладноће и остаје често непознато и где су умрли и где сахрањени. Жене, деца и старци, покупљени у жеку борби, неадекватно обучени за дуги пут и зиму која их је дочекала, исцрпљени већ ратном глађу, пристизали су у места предвиђена за концентрацију заробљеника која још нису располагала са смештајем. Исту судбину доживљавају и војни заробљеници.

Ретко сведочанство детета у логору налазимо у мемоарима Душана С. Кривокапића, који је у августу 1914. као једанаестогодишњак депортован са мајком и осталим српским породицама из Котора у логор Нежидер. Мушкарци су заточени већ пре избијања рата. Првобитно затворени у которском затвору жене, деца и старци су 27. октобра пребачени у касарну у Мостар, одатле за Сарајево, затим за Босански, па Славонски Брод. Успут су им придружене жене и деца депортована из Србије:

”Оно двоје деце, оболеле у Босанском Броду, умрло је овде другог дана. Чувши лелек уцвељених мајки, стражари су нагло улетели у бараку као да је избила побуна. Без икакве самилости, ногом су гурнули укрупљена телашца, како би се ваљда уверили да то нису мароди него мртве душе. Лешеве су после подне двојица цивила положила у заједнички сандук и некуд однела. Две мајке су лелечући насрнуле за ковчегом, чак се и стражарима успротивише све док они нису истурили голе бајонете. – Због тога смо тог дана сви кажњени ускраћивањем вечере.” (Кривокапић 1976: 24)

Следеће масовне депортације становништва Србије, међу њима Срба, Јевреја, Рома и других нација Краљевине, отпочињу након окупације од јесени 1915. Из извештаја Краљевско-царског Војног гувермана у Београду сазнаје се да је само у периоду од 30. августа до 10. новембра 1916. ”са подручја Београда, Крушевца и Крагујевца у логоре у унутрашњости Монархије депортовано 16.577 грађана Србије: 4399 у Ашах, 4252 у Браунау, 4667 у Хајнрихсгрин, 593 у Нежидер”, а осталих 1576 је распоређено ”у радне логоре” (Мориц 2014: 102).

У логорима су се налазили многи интелектуалци и уметници, било као цивилни или војни заробљеници. Захваљујући записима о њима или њиховим личним дневничким или мемоарским белешкама могуће је употпунити слику о животу и смрти у логорима Првог светског рата у Аустроугарској монархији: научник Милутин Миланковић, издавач Геца Кон, глумац и оперски певач Александар Аца Бинички, глумац Бора Рашковић, брачни глумачки пар Никола и Вукосава Спасић, архитекта Јован Илкић, архитекткиња Јелисавета Начић, сликар Марко Мурат, сликар и графичар Вељко Андрејевић Кун, писац Бора Станковић, песник Сима Пандуровић, филозоф Миодраг Перовић, писац Милорад Павловић Крпа и многи други глумци, музичари, сликари, писци, новинари, као и лекари, наставници, професори и политичари. Први светски рат је прекинуо или преусмерио стварање многих од њих. Било је и оних који су у заробљеништву почели да пишу или стекли прва глумачка искуства у заробљеничким позоришним групама. Србија је у рату изгубила скоро трећину становништва, међу њима небројене писце, уметнике и научнике или оне који би то тек постали. Преживелима је искуство из логора обележило памћење и одредио им живот и стваралаштво до краја њиховог постојања⁵. После рата, један од најзначајнијих предратних српских песника, Сима Пандуровић, једва да пише песме. Посветио се књижевној критици и преводио је с француског и енглеског језика. Значајна београдска архитекткиња Јелисавета Начић, од 1916. до 1918. интернирана у Нежидеру, удаје се 1917. у логору за Луку Лукија, албанског интелектуалца, интернираног у јесен 1915. из Скадра због револуционарног де-

5 више у: Илић Марковић 2014.

ловања против османских и аустроугарских власти⁶. Начићева се више не бави пројектовањем, иако остаје ангажована у својој струци преко учешћа у манифестацијама и бива инспирација новим поколењима. Јован Илкић⁷, пројектант зграде српског парламента у Београду, умире као 60огодишњак у Нежидеру. Његови нацрти су нестали у току рата, а по новима које је израдио његов син Павле, настаје зграда Скупштине Краљевине СХС. Филозоф Милош Перовић прошао је више логора (Маутхаузен, Ашах, Браунау и Јозефстат)⁸. Заробљен је у јесен 1915. у болници, где му је због ратне повреде била ампутирана нога. У заробљеништву је записивао фрагменте својих мисли на немачком језику. На корицама свеске стајало је: ”Прилози за нирвану. Из српске и хрватске књижевности”⁹ и печат команде логора Маутхаузен:

”Нада је највернији пријатељ човеков. Она га прати до саме ивице гроба и напушта га тек ту са његовим последњим дахом” // ” У ропству се постаје дипломат. Отуда Срби немају дипломата, јер никада нису били прави

6 У Логору им се рађа и ћерка. После рата се настањују у Београду, одакле се након две године пресељавају у Скадар, а одатле 1923. године прелазе у Дубровник.

7 Рођен у Земуну, похађао је реалку у Бечу, где је касније студирао архитектуру код професора Теофила Хансена и радећи у његовом архитектонском бироу учествовао у изградњи Бечког парламента. Био је ожењен Бечлијком, с којом је имао петоро деце. Године 1883. су се преселили из Беча у Београд. Изградња зграде српског парламента започела је према његовим плановима пре рата. Илкић је интерниран и умро је 1917. године као 60-годишњак у логору Нежидер/ Нојзидл ам Зе.

8 Захваљујући размени француско-немачкој размени заробљеника доспева 1918. године у Француску, али неколико месеци пре краја рата у паришкој болници подлеже ратним повредама.

9 Забелешке су сачуване и у српском преводу објављене 1934. године у Београду под насловом ”Мисли”.

робови” // Срби су народ бунтовника и песника. Отуда је њихова историја једна вечита трагедија.” // ”Не знам каква је смрт старца, али знам да је смрт млада човека ужас, који природа ничим оправдати не може.”

На крају свеске, у ”Нацрту за поговор” записује:

”Вама остављам ове редове, писане у тешким и мучним данима, када су очајање и бол притискивали душу моју, и када је по свету крв текла као што причају за некадашњи потоп, и када е на широком, страховитом и побеснелом мору нигде није назирао никакав Нојев Ковчег; када су људи били постали зверови и човечија душа пакао и када смо били заборавили да постоји Бог, када смо били изгубили веру у човека... и када смо били заборавили смех...”

Професор Максић објављује 1919. своја сећања на зиму 1917. у логору Ашах на Дунаву:

”Јануара месеца настала је велика зима, 20-30 степени испод нуле; хране и огрева све мање у логору тако да је стање било очајно; умирање од зиме и глади бивало је све веће: било је дана, када је дневно умирало преко 100 лица; те зиме је умрло око четири хиљаде.“

О овој оштрој зими пише и српски социјалиста Живко Топаловић, који је три године провео у логору. Захваљујући размени заробљеника Топаловић је отпуштен из логора 1917. године:

”Због зиме је било много пропадања. Људи су били траљаво, готово никакво обучени и обувени. ?...? Није тада био потребан термометар удешен научнички да се мери хладноћа ноћи, него се она мерила бројем мртвих.” (Топаловић 1918: 9).

И аустроугарска штампа је доносила извештаје из логора. Маутхаузен је током рата био познат као ”српски логор”, сем у последњој години рата, у извештавању о затварању логора, када се помињу скоро без изузетка само италијански заробљеници. Извештај из 1915. године под називом ”Шта се дешава у једном српском логору?”:

”Логор код Маутхаузена, предвиђен за српске војне заробљенике, удаљен око пола сата од самог места и десет минута од истоимене железничке станице. Логор сје изградило војно одељење на земљи која је делом ливада, а делом њива. Зачуђује избор места за овај логор, али надлежни за његову изградњу кажу да је то најбоље тло у целој околини, јер се овде испод хумуса налази шљунак. Бараке су направљене као и остале заробљеничке бараке у Аустрији, на два спрата и за 400 особа. ?...? Прве фаза је обухватила изградњу барака за укупно 15.000 заробљеника, затим је дограђен логор за 5000, те цео логор може примити 20.000 заробљеника. Пумпе за воду на почетку нису добро функционисале. Касније су постављене јаче, које још нису све довршене. У почетку је било пет тоалета. Убрзо након пристизања заробљеника била су у очајном стању. ?...? У групама од по 2000 пристизали су Срби, делом потпуно изнурени већ трогодишњим ратним напором. У сваком транспорту је било 10 до 15 тешко болесних, који су тетурали околу као сенке и одмах морали бити смештени у бараке. Умирили су углавном за три до пет дана. ?...? За стражаре је постављен батаљон пучких усташа из Моравске. Ту је био и стражарски батаљон састављен од веома младих људи који су били предвиђени за преобуку од пучких усташа у стражаре да би их временом заменили. ?...? Заразне болести су се појавиле већ трећег или четвртог дана по доласку првих Срба у логор. ?...? Уз су боловали од туберкулозе, на коју још увек отпада највиши проценат болести, па је избио тифус и на крају пегави тифус. ?...? Уз све то у почетку

је било недовољно лекара. Прво је наимае био само један лекар. ?...? Поред тога кишовито време је цео логор претворило у блатно море. ?...? Није никакво чудо да се број умрлих стално повећавао. У почетку је умирало двоје, четворо или шесторо на дан, затим по дванаест, да би се број убрзо попео на 30 до 50, а касније и на 80 мртвих дневно. Данас је и број од 100 већ одавно прекорачен. Прошле суботе, 23. јануара, број умрлих је достигао 180. ?...? Тела умрлих су увијана у дезинфиковане чаршафе и тако сахрањивана. Копање гробница представља проблем јер су Срби који су задужени за то и сами ослабљени болешћу. У задње време је већи број радника у логору који су задужени за спровођење санитарских мера, нарочито за исушивање земљишта. Али они морају поред тога и да носе храну у бараке, јер су Срби, од којих се њих 90% може сматрати болеснима, толико слаби да не могу ни напоље изаћи.” (*Salzburger Chronik*, 1915/01/30: 3-4).

Тифус који се ширио односи велики број живота, а епидемија у логорима у Аустроугарској је заустављена тек у првој половини 1915. године. Министарство рата документује за период зиме 1914/15 12.000 жртава епидемије тифуса само у логору Маутхаузен (Олтмер 2006: 19), у којем су у то време, поред мањег броја Руса, били смештени искључиво српски војни заробљеници.

О августу те исте године налазимо забелешку Владислава Пандуровића, цензора за кореспонденцију на српском језику у Одељењу за цензуру Заједничког централног бироа за обавештавање, који је основао Црвени крст Аустрије и који је спадао у надлежност Министарства рата. Одељење се налазило у Бечу у Улици Тухлаубен 8:

„Ратно Министарство, 10. Abt, под бројем 67965. Res/ 15, од 12. августа 1915. Издао је А. Фон Б.–у нарочиту лажну легитимацију, да као лекар – доктор – Црв. Крста посети

логоре српских заробљеника у Гредигу, Болдогасоњу, Маутхаузену и Нежидеру. [...] Па чак и овај човек је био запањен од чуда, када је слушао приче о патњама тих људи. Он вели, да је у Маутхаузену помрло око 8000 људи, а од тих је ваљда 2/3 живо покопано. Људи беху остављени без неге, лека, одела, покривача, на цичој зими, те су се смрзавали, па би се и у ђубре увлачили да избегну зими и тамо би их други дан укочене нашли. [...]И онаки какви су били, бедни, измрзли, болесни, одсечених руку и ногу, тукли су их још кундацима аустро-маџарски стражари.” (Пандуровић 1923: 49–50).

Да је туберкулоза остала све до краја рата један од најчешћих узрока смртности потврђује и запис у дневнику београдске лекарке Славке Михајловић:

”6 март 1918. - Пре извесног времена неки новинари неутралних земаља обишли су извесне логоре у Немачкој, Мађарској и Аустрији, као и злогласни логор у Маутхаузену, где се налази преко 30.000 Срба, од којих већина болује од туберкулозе.” (Михајловић 1955)

У логору Ашах на Дунаву, српски заробљеници су повремено објављивали рукописне новине ”Пулс”¹⁰. 1916. ове новине доносе краћи чланак о оближњем логору Маутхаузен:

”Маутхаузен лежи у једној дивној зеленој долини, два сата далеко од Линца, главне вароши у Горњој Аустрији. [...] Заробљеници који су заробљени у Аустрији још у почетку Европског рата, врло су трагично завршили већином са својим животом. То је било зато, што се још није било начисто у Аустрији, како се требају подићи и неговати ратни заробљеници. Сви су били наивни и лаици у

10 Неколико бројева се чува у Народној библиотеци Србије у Београду.

томе. Са планом су већ били готови када су хиљаде по-мрле од недаћа у логору, као и од заразних болести. Тако је било и у Маутхаузену. Српски заробљеници, који су долазили нечисти и уморни и духом и телом са фронта у овај логор, били су 1914. године врло немарно примани у логор. Све је зависило од команданта логора. Још је све било у раду, у плану и ништа још није било готово, што би могло заробљеницима осигурати живот. Командант логора, потпуковник Шмит, био је слаб организатор. Уз то, српски су се заробљеници рачунали у Аустрији на трећем степену по рангу. Зато су војници очигледно пропадали стотинама, јер је санитарска организација била врло оскудна.

Али променом команданта логора, промениле су се нагло и прилике у логору. Енергични и строгу генерал Нотес предузео је све мере спасавања. Он је имао своју нарочиту методу. Склањао је заробљену интелигенцију од народне масе, да не би једни знали за патње и муке других. Строго и дисциплиновано понашање се према војницима, имало је својих добрих страна. Санитарске мере, угушиле су заразне и смртоносне клице у логору тако да је пролеће 1915. године, дочекано у реду и чистом касарском животу. Од лекара, Срби ће вечито остати захвални Др. Штајнмајеру, који је очински поступао са болесницима од почетка до краја своје дужности. Још нешто, подсећаће све оне који пролазе кроз ове крајеве на Србе. А то је српско гробље. Лепа, темељно и укусно подигнута капела на гробљу са парком око себе, задржаће увек сваког путника, да се сети на оне, који су ту умрли, далеко од своје мајке и свих својих милих и драгих. Ту заједно леже мртви, Срби са Маџарима и Чеси са Немцима, не као непријатељи више, већ као људи, као браћа, једнака у смрти и у гробу.”

Војничко гробље у Рајфендорфу, највеће српско гробље ван Србије, удаљено три километра од центра Маутхаузена се и у данашњем наративу углавном помиње само као "италијанско гробље". Уласком Италије у рат у мају 1915. године у логор Маутхаузен пристиже све већи број италијанских војних заробљеника које је требало преместити даље у унутрашњост Аустрије. Након рата држава Италија је та која уређује ово гробље, при чему се постарала и за обележја умрлих Срба. На споменику из 1922. године који је дело италијанског вајара Паола Болдинија, такође заробљеника овог логора, уклесано је на немачком и италијанском "Овде почивају у миру: Италијана 1759, Срба 8000, Енглеза 3, Француза 2, Румуна 2, Пољака 7, Руса 7, Чехословака 5, Мађара 30, Аустријанаца 3, непознатих 7"¹¹. Гробље одржава Аустријски Црни крст¹². У књизи умрлих за Војни логор Маутхаузен налазимо око 7000 имена¹³.

О тешким условима у којима су се нашли српски заробљеници у Аустроугарској појављивали су се извештаји и у српској и у штампи њених савезника. Као

11 На иницијативу и финансијама Републике Српске и Српске православне цркве у Аустрији, а на подлози истраживања ауторке овог рада, отпочело се са изградњом српске капеле на овом гробљу. Камен темељац је постављен 3. априла 2016.

12 Захваљујући ангажованости Црног крста и њиховој спремности на сарадњу дошла сам до бројних докумената и сазнања о српским заробљеницима у Аустрији. Црни крст се од свог оснивања 1919. године стара о гробовима палих аустроугарских војника у земљи и ван њених граница, као и о гробовима војника страних земаља и цивилних жртава рата сахрањених на територији Аустрије.

13 Књига умрлих у логору Маутхаузен се налази у Архиву Црног крста у Линцу. 2015. године сам, поред још седам књига умрлих из логора из Горње Аустрије, а у уз дозволу архива, дигитализовала ова документа и објавила на страници пројекта о заробљеничким логорима Хабзбуршке монархије: <http://www.pows-ww1.at/projekt/totenbuecher>

одговор на ове чланке у аустроугарским листовима налазимо чланке који то оповргавају или доносе позитивне прилоге о логорима:

”...Из Србије су депортовани само они који су подигли оружје на нас. То су углавном особе у војноспособној доби, а ни у ком случају у већини старци, жене и деца. Они се сви налазе у Нежидеру. За разлику од овог логора, у Сегеду су интернирани само цивилни заробљеници, који подлежу властима Угарске. У Нежидеру на влада никаква епидемија (иако је регистровано око 30 случајева пегавог тифуса). Смештај је добар. Жене и деца су смештени у касарни, мушкарци у солидним баракама. Логору су додељена три до четири лекара, међу њима и један руски. О порођајима без лекарске помоћи не може бити ни речи. За исхрану добијају војничко следовање доброг квалитета.” (*Wiener Zeitung*, 1915/02/25: 11)

У сећањима преживелих из Нежидера и других логора, али и у извештајима Црвеног крста и хуманитарних мисија налазимо пак сведочанства масовног умирања од заразних и других болести, глади, исцрпљености, хладноће и сахрањивања у масовне гробнице.

Висока стопа смртности, депресија изазвана неизвесношћу и суморним и тешким животом заробљеника, подстакла је управе логора да одобре или и сами иницирају културне активности у све три врсте логора: у војним, цивилним заробљеничким и цивилним избегличким. Црвени крст и стране хуманитарне мисије су се ангажовале у достављању књига, музичких инструмената, набавци средстава за костиме и сценографију. Записе о српским позоришним и музичким групама, библиотекама и настави за децу и омладину, као и курсевима за описмењавање одраслих налазимо и за логоре у Нежидеру, Болдогасоњу, Ашаху и Маутхаузену.

У јуну 1917. године у Нежидеру је уз дозволу команде логора организована српска *гимназија* за интернирану децу и младе. Уз иронију се може рећи да је било довољно наставника, нарочито од 1918. године, када је велики број затворених интелектуалаца пребачен из логора Болдогасоњ у Нежидер. Наставу су, између осталог, држали песник Сима Пандуровић, гимназијски професор Радован Ружичић из Београда, као и директор школе Милан Петковић из Милановца (Грујичић 1919: 203.206).

У настојању да се бар на тренутке заборави заробљеништво, одржи сећање на домовину и напослетку и испуни време, крајем 1915. се појављују српска заробљеничка певачка друштва и позоришне групе. Оне су деловале у Ашаху на Дунаву, Маутхаузену, Нежидеру, Болдогасоњу и другим логорима. Међу заробљеницима је било и глумаца, музичара, сликара, професора и студената који су покретали културне активности, а њима су се прикључивали остали заробљеници, од којих је многим ово био и први сусрет са позориштем. У дневницима и мемоарима заробљеника сећање на организовање представа којима су присуствовали и управа логора и њихове породице као и становници околних места, заузима посебно место. Највеће српско заробљеничко позориште у Аустроугарској, деловало је у логору Болдогасоњ. Од новембра 1916. до краја рата извело је 69 представа. Програм је подлагао цензури команде логора. Репертоар се састојао од српских националних, али и страних комада: Ђидо, Кнез Иво од Семберије, Риђокоса, Девојачка клетва, Артиљерија рустикана, Шерлок Холмс, Елга и др. У логору Ашах на Дунаву, у Горњој Аустрији, српска позоришна трупа почиње са радом 1916. године, по угледу на већ основано српско заробљеничко позориште у оближњем логору Маутха-

узен. Играли су комаде Молијера, Чехова, Шилера, Нушића, Веселиновића и др. Фотографски је забележено и извођење Шексирове представе *Отело*. Представа је припремана више месеци. Они вични сликању су радили на сценографији, други су шили костиме. Прилози у материјалу за костиме, као и у инструментима за оркестар долазили су углавном од америчке хуманитарне организације Y.M.C.A. У руком писаним логорским новинама *Пулс* у наставцима је, поводом Шекспировог јубилеја, излазио текст овог комада. Поред позоришног комада, наступ је био пропраћен и извођењем оркестра и солиста, као и рецитованем изабране националне поезије. Није постојала граница између извођача и публике. Са изузетком команде логора и околног становништва публику су сачињавали заробљеници, којима су ове представе доносиле краткотрајну илузију и забраву. Извештаји о овим активностима су у аустроугарској ратној штампи су јавности преносиле позитивну слику о стању у логорима и тиме служиле пропаганди. Поред фотографија као документи остали су и тонски, па чак и филмски записи. Они нису имали само пропагандну намену већ су настајали углавном за потребе антрополошких, музиколошких, фолклористичких или лингвистичких студија које су у окриљу академија наука Немачке и Аустроугарске спровођене међу заробљеницима или народима окупираних територији. Министарство рата је у заробљеничке логоре проследило циркуларно писмо у којем се команданти моле да изврше попис заробљеника по народности. Научна комисија је требало да на основу ових листа одлучи у које логоре да се упуте (уп. Ланге 2013).

Одјаци Руске револуције и улазак САД у рат 1917. доносе и промене у јавном дискурсу Аустроугарске монархије. После трогодишње паузе 30. маја 1917., по ука-

зу новог цара Карла Првог, отпочиње рад Парламента, а извештаји заседања су, након провере одељења за цензуру, делимично преношени у новинама. Већ 15. јуна хрватски посланик др Анте Тресић-Павичић најављује свој говор о ”поступању према Србима царевине и другим јужним Словенима Хабсбуршке монархије који су означени као присталице јужнословенског јединства”. На дан седнице ипак повлачи реч наводећи да ”нема гаранције да његов говор не буде инструментализован и да га опет може одвести на оптуженичку клупу под смртном оптужницом¹⁴” (*Die Neue Zeitung*, 1917/06/16: 1). О хапшењима и убиствима у Босни и Херцеговини и Хрватској у време јулске кризе подноси извештај на заседању парламента 19. октобра исте године. Говор је изазвао бурне реакције већ у парламенту – уз покушаје да му се одузме реч. И поред цензуре, текст говора је објављен већ наредних дана у загребачком листу *Novosti* и често цитиран у штампи држава Антанте. Аустроугарска штампа је била принуђена да донесе своје коментаре о овом говору. Посланик Тресић-Павичић је при томе, зависно од политичке орјентације новина, навођен као *Хрват, јужни Словен, провокатор из Загреба, јужнословенски представник*, а у угарском листу *Pester Lloyd* као *Србин*. Изложио је податке о ”тешким злочинима према женама, старцима и деци” у логорима у Добоју, Мостару и Араду, навео имена починиоца, жртви и сведока:

14 Тресић-Павичић се овде осврће на своје хапшење и време интернирања. Одмах по објављивању мобилизације ухапшен је у Сплиту и преко етапних логора у Риједи, Задру и Марибору интерниран у Талерхофу код Граца. Након две године проведене у логору оптужен је за велеиздају. У двадесетодневном процесу у Грацу у којем је војни тужитељ захтевао изрицање смртне казне, 4. јула 1916. је ипак ”ослобођен” и враћен у логор Талерхоф, из којег је након пар месеци отпуштен.

”...Иако из тужног искуства знам да се овде имунитет говора само извргава руглу, ипак ћу говорити, јер су ми глас савести и осећај дужности јачи од нагона за животом?...? Наш народ је и у овом рату, као и увек раније, истурен у прве борбене редове,?...?, на родној груди истребљен на вешалима, оловом, бајонетима, затворима, депортацијом, конфинирањем, евакуацијом, ратним судом, глађу, логорима за цивиле и намерно изазваним болестима.? Морам споменути затворског лекара у Грацу, , царског саветника др Хофмана, који је бездушно псовао јадне затворенике и имао обичај да каже, да би најбоље било велеиздајнике отровати, пошто се опиру да крепају природном смрћу.? Много страшнија је још била судбина заробљених у Мостару, Добоју и Араду.? 27. децембра 1915. овде ?Добој? је пристигао транспорт српских и црногорских војних заробљеника, с којима су доведени и многи из Босне и Херцеговине, који су морали да напусте своје домове на граници. Сви, жене, старци и деца, морали су путовати у сточним вагонима, изложени хладноћи, киши, ветру, глади, жеђи и несаницама.? Генерал Поћорек је наредио да се сви Срби протерују ван границе Босне и Херцеговине. Његова наредба је спровођена савесно, а ко би се супротставио био је убијен.? У Челебићу у фочанском округу војска је без икаквог суђења поубијала сво мушко становништво старости између 14 и 60 година.? У Доњој Тузли је на гранама висило 300 српских лешева.? Процењује се да је у Араду умрло три до четири хиљаде интернираних.? Др Врањичан, лекар са острва Хвара је бачен у тамницу под оптужбом да је Србе који су долазили на Хвар токо брижљиво лечио да је тиме показао да је пријатељ Срба ...” (Косић 1918: 145-157).

Нижу се потписивања примирја. 1917. је пало Руско, а распад Аустроугарског и Османског царства је неумитан. Народи ових вековима вишенационалних царстава позивају се на ”право на самоопредељење на-

рода”, исказано од стране Лењина у Декларацији права народа Русије 1917. и у Вилсоновом саопштењу ”Четрнаест тачака” из јануара 191815. Настају нове државе: Немачке Аустрије, Мађарске, Чехословачке, Пољске и Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевине СХС). Питање граница, државних уређења и влада ће заокупити пажњу ових земаља и у наредних пар година. Војни и цивилни заробљеници остају на маргини догађања и постају сада колатералне жртве мира - судбина која ће их пратити и у наредних 100 година.

Један за другим распуштани су логори Аустроугарске монархије. Новине извештавају о организованом и мирном транспорту. Гро српских заробљеника из Аустроугарске монархије сливао се у Беч.

”Ратни заробљеници се сада са свих страна сливају у Беч. ?...? једни долазе појединачно у Беч, други у групама. Да би се спречила опасност од пљачке градска полиција је организовала службу за систематско прикупљање, која је имала задатак да ратне заробљенике склони са улице. ?...? Ту су заробљеници ,сортирани’, дакле раздвојени су Руси од Италијана и Срба. ?...? Број заробљеника транспортованих од Беча нарастао је у задњих неколико дана на преко 10.000. До сада је из Беча у њихове земље пребачено 11.500 Руса, 1540 Италијана и 140 Срба. Пошто опскрбљивање храном у општој оскудици намирницама није задовољавајуће, разумљиво је да људи једва чекају да уђу у вагоне. ?...? Многи добро збринут ратни заробљеници, остају овде да раде и чекају на повољнији моменат за повратак у домовину. И на селу се нађе понеки наочит младић, који је био доведен на сеоско добро и својим вредним радом задобио поверење, а уз то можда освојио и срце сељанке чији се муж неће вратити из рата. ?...? Када се ратни заробљеници буду вратили својим

15 Правно верификовано на Мировној конференцији у Паризу 1919.

кућама, још више ће се осетити недостатак радне снаге, који ће морати бити надокнађен домаћим радницима, али ће се по одласку хиљада заробљеника без сумње осетити олакшање у односу на исхрану.” (*Neuer Wiener Journal*, 1918/11/9: 3).

„Редак улов – Улов који је 22. овог месеца у Урфару направио један ловац сигурно се може убројати у реткост. Састојао се од једне лисице и – три одбегла Србина. Пошто су од потере на лисицу мислили да је рација, предали су су ловцу. Бегунци су враћени у заробљенички логор у Маутхаузен. Изгледа је је мудрост напустила и лисицу и Србе. (*Linzer Tagespost*, 1918/10/25: 4).

„У Маутхаузену /заробљенички логор) се налазе два стражарска батаљона, мађарски и хрватски. Пола хрватског је отишло, а мађарска стражарска команда ће до смене вршити службу. 2. новембра је из логора побегао један део италијанских заробљеника. Официрска патрола у којој се налазе и сами италијански официри је претражила околину и изгледа да је већина Италијана враћена у логор. Понашају се мирно, а командант логора управља логором у сарадњи са италијанским официрима.” (*Waldviertler Nachrichten*, 1918/11/16: 7).

У октобру 1918. основани су Југословенски одбор у Прагу и Бечу, чији је задатак био прикупљање, евиденција и организовање ”повратка јужних Словена”. Указом бр. 64. Predsj./1918 *Народно вијеће Државе Словенаца, Хрвата и Срба* именује Емила Стефановича, бечког доктора права, родом из Новог Места, за војног заступника за повратак заробљеника, болесних и избеглица. У овој функцији га потврђује министар спољних послова новоосноване Немачке Аустрије Ото Бауер. По оснивању Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца Стефанович је именован за члана краљевског представ-

ништва у Бечу и наставља са радом. За прихватилиште за заробљенике који су пристизали у Беч Војно министарство Аустрије је ставило на располагање баракe у 10. бечком округу у Кундрат улици (Kundrathstraße). На железничкој станици је организован привремени прихват са купатилом, болницом и местом за преноћиште до 1000 пристиглих. За организацију је ангажовано 600 већ пристиглих српских заробљеника. Две експозитуре су постављене у Чешкој и Галицији, а радило се и на прикупљању српских заробљеника из логора у Немачкој. Др Стефановић је у дипломатским преговорима преко америчке мисије успео да у Берлину издејствује и отпуштање 25.000 српских заробљеника и њихов превоз возом од Берлина до Беча. О овоме обавештава владу у Београду. Одговора није било. Даљим преговорима успева да се ови ипак крајем јануара 1919. превезу у Беч. (уп. Стефановић 1921: 7-15).

Поред овог примера организованог прихватања, евиденције и транспорта српских заробљеника немали број је сам налазио пут до куће, а на том путу повратка један део је прикључиван трупама које су деловале у послератним граничним сукобима. Умирало се и на повратку.

”24 октобар 1918 - Почели су да пристижу из непријатељских логора наши заробљеници и интернирци. Долазе потпуно исцрпљени од глади, болесни и изнурени од силног пешачења. Велико и Мало Ратно Острво пружају с Калемегдана језив призор. На њима се слегло на хиљаде заробљеника и интернираца који чекају да пређу у своју земљу, али непријатељ је уништио пловне објекте тако да власти немају чиме да превезу људе. Ту, на домаку домовине и својих кућа, изнурени и скоро голи, спавају под ведрим небом и чекају на чамце, једина превозна средства која су још остала. Многи ту и умиру, не-

мајући срећу да стану на тло своје родне груди. Болница у Дорћолској основној школи пружа језиву слику. На-ређено је да се сви логораши, кад пређу на десну обалу Саве, доведу овамо, ради прегледа и чишћења од вашију. Али, кад се људи свуку, човека обузима туга. То су живи скелети на којима су остале само кожа и кости. Они су преплавили собе, ходнике и двориште болнице. Леже на земљи изгубљена погледа и без речи. Толико их свакодневно умире да у малој мртвачници, која је начињена од фамулузовог стана, нема више места за лешеве. Сваког преподнева долазе циганске таљиге да однесу умрле на Ново Гробље. Јутрос, кад сам с прозора амбуланте погледала у двориште, сва сам се стресла од туге. Таљиге су биле препуне мртвих, а преко колске оgrade штрчале су руке и ноге. Пристижу и они који су били у злогласном логору у Нађмеђеру и по другим логорима у Мађарској, где је на хиљаде наших умрло од глади и пегавог тифус. Нажалост, ретко ко од ових људи изађе жив из болничког круга. Још мучнију слику остављају жене из Београда и унутрашњости које плачући пролазе ходницима и претурају по лешевима не би ли пронашле неког свог.” (Михајловић 1955)

Они Срби који су углавном у Русији или Србији били заробљени као војници и официри Аустроугарске монархије, као и део њих који су из ових логора прешли у добровољачке одреде српске војске током рата нису обухваћени статистиком као српски заробљеници, као ни Срби исељеници у прекоокеанске земље, који су се због свог аустроугарског порекла били интернирани у Канади или Аустралији. Српски цивили, становници Аустроугарске монархије који су узимани као таоци, током целог рата масовно бивали интернирани, конфинирани или експатрирани такође се ретко помињу у анализама о српским заробљеницима.

Данашње материјалне сведоке постојања логора представља неколицина очуваних логорских гробаља и споменика, подизаних у знак сећања на претходне и опомене наредним генерацијама. Наведени запис заробљеника у логору Маутхаузен да ће њихови гробови *задржати увек сваког путника, да се сети на оне, који су ту умрли*, остала је само нада. Заробљеници су забрављени, а већ две деценије касније на истом месту су се нашли нови заробљеници и никли нови гробови.

ЛИТЕРАТУРА

- Бретл (2014) - Brettl, Herbert (2014): Das Kriegsgefangenen- und Internierungslager Boldogasszony/Frauenkirchen. Halbturn.
- Бугарски, Стеван (2014): (С)поменик Словена, Нови Сад-Београд.
- Вемић, Мирчета (2014): ”Помор Срба ратних заробљеника и интернираних цивила у аустроугарским логорима за време Првог светског рата 1914–1918”, ЗМС за друштвене науке, 147/2, Нови Сад, 201-234.
- Голкер (2015) – Golker, Adolf; Eggerstorfer, Jochann; Birngruber, Sabine (2015): Bilder einer vergessener Stadt. Das k. u. k. Kriegsgefangenenlager Aschach /Hartkirchen 1915-1918. Aschach-Hartkirchen.
- Грујичић, Милутин (1919): „Школовање у ропству“ у: Кангра, Јован / М. Костић (прир.), у: *Наставник*, 203–206.
- Денда, Далибор (2014): ”Српски ратни заробљеници у Великом рату”, у: Рудић С./М. Милкић: Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе. Историјски институт, књ. 30, Београд, 269-290.
- Ђуковић, Исидор (2016): Неђемеђер – аустроугарски логор за Србе. Нови Сад-Београд.
- Ђуковић, Исидор/Лукић, Ненад (2017): Нежидер – аустроугарски логор за Србе 1914–1918. Београд.
- Илић Марковић (2014а): Der Große Krieg. Der Erste Weltkrieg im Spiegel der serbischen Literatur und Presse. Wien.

- Илић Марковић, Гордана (20146): Дневник Великог рата. Први светски рат у огледалу српске књижевности и штампе. Београд.
- Илић Марковић (2016) – Ilić Marković, Gordana: „Totenbücher“ ,Webportal *Kriegsgefangene im Habsburgerreich 1914-1918*. URL: <http://www.pows-ww1.at/projekt/totenbuecher>
- Илић Марковић, Гордана (2017): Рода Рода, Српски дневник извештача из Првог светског рата. Аустроугарски ратни пресбиоро. Нови Сад-Београд.
- Илић Марковић, Гордана (2018): ”Папирно наоружање Првог светског рата: језик пропаганде на примеру Аустроугарске монархије и Краљевине Србије”, у: Ђорђе Ђурић (прир.): Први светски рат и уједињење. Зборник радова, Магица Српска, Нови Сад.
- Косић (1918) - Kossitsch, M. M. Dr. [Mirko Mihailo Kosić] (1918): *Die Südslavenfrage*. Zürich.
- Кривокапић, Душан С. (1976): Сећања из нежидерског логора 1914-1918. године. Матарушка Бања.
- Ланге (2013) – Lange, Britta (2013): *Die Wiener Forschung an Kriegsgefangenen 1915-1918*. Wien.
- Максић, С. (1919): „Средња школа у заробљеничком логору у Ашаху“ у *Наставник 1919*: 207–210.
- Мансбергер/Шефер (2010) – Mannsberger, Eva Maria; Schäfer, Karl (2010): „Das Neusiedler Internierungslager 1914-1918“, in: *Neusiedler Jahresbuch; Band 11, Jahr 2008/09, Neusiedl am See*, 5-42.
- Миланковић, Милутин (1952). *Успомене, доживљаји и сазнања из година 1909. до 1944*. Београд.
- Михајловић, Славка (1955): *Облаци над градом*. Београд.
- Мориц (2014) – Moritz, Verena (2014): „Gefangenschaft“, In: H. Leidinger/V. Moritz/K. Moser/W. Dornik: *Habsburgs schmutziger Krieg*. Wien, 93-194.
- Мориц / Лајдингер (2005) - Moritz, Verena; Leidinger, Hannes (2005): *Zwischen Nutzen und Bedrohung*, Bonn.
- Олтмер (2016) - Oltmer, Jochen 2006: *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs*, Paderborn.
- Пандуровић, Владислав, др (1923): *Српска писма из светског рата 1914-1918*. Осијек.

Перовић, Милош (1935): Мисли. Београд.

Стефановић (1921) – Stefanović, Emil: Моји записки з Дунаја.
V Ljubljani.

Топаловић, Живко (1918): За наше заробљенике, Крф.

Фефер (1938) - Pfeffer, Leo (1938): Istraga u Sarajevskom
atentatu. Nova Evropa, Zagreb.

Чолаков (2012) - Cholakov, Rumen (2012): Prisoners of War in
Bulgaria during the First World War. Cambridge: Cambridge
University Press.

Шмид (1914) - Schmid, Ferdinand (1914): Bosnien und die
Herzegowina. Leipzig.

Zusammenfassung: Die serbischen kriegsgefangenen Soldaten und Offiziere und die serbischen Zivilinternierten befanden sich in den Lagern Österreich-Ungarns, Bulgariens und Deutschen Reiches. Einige Tausend Serben wurden aus den Lagern Österreich-Ungarns als Arbeitskraft (Eisenbahn- und Kanalbau, Minenarbeit etc.) auch in das Osmanische Reich verlegt. Wie viele serbische Kriegsgefangene und Internierte in den Lagern der Habsburgermonarchie genau untergebracht waren, lässt sich bislang ebenso wenig feststellen wie die Zahl der Verstorbenen. Aufgrund Berichterstattungen in der Presse und Schriftzeugnissen (Tagebücher, Memoiren, Briefe) der serbischen Kriegsgefangenen und Internierten im Ersten Weltkrieg kann aber ein Bild von den Zuständen in den Lagern in Erfahrung gebracht werden. Die Verhaftung der sogenannten „Reichsserben“, die Staatsbürger der Habsburger Monarchie waren, begann noch vor dem Krieg, in der Zeit der Julikrise. Ab August 1914 wurden davon auch die Zivilbevölkerung des Königreichs Serbien und die kriegsgefangenen Soldaten und Offiziere der serbischen Armee erfasst. Während des gesamten Krieges setzte man die Deportation weiterer Serben, unter ihnen Tausende Frauen und Kinder, aus Serbien, Bosnien, Herzegowina, Kroatien, Dalmatien, Slawonien und Wojwodina als Zivilinternierte in die österreichische und ungarische Lager fort. Die ersten Kriegsgefangenen und Zivilinternierten Serbiens stammen aus Nordwestserbien als nach der sogenannten „ersten Invasion“ (August/September 1914) Tausende Zivilisten und Sol-

daten aus Mačva und Jadar deportiert wurden. Ihnen folgten die Soldaten und Zivilisten, die während der „zweiten Invasion“ (Oktober bis Dezember 1914 -Kolubara Schlacht und der Kampf um Belgrad) gefangen genommen wurden. Eine große Anzahl dieser starb innerhalb der ersten drei Monate an Erschöpfung, Kälte und vor allem an Krankheiten. Anfangs waren die Gefangenen in die Kriegsgefangenen-, Internierten- und Flüchtlingslager und, nach Möglichkeit, nach der Nation getrennt untergebracht. Später kam es zur gemeinsamen Unterbringung der internierten Zivilbevölkerung und der kriegsgefangenen Soldaten und Offiziere. Die Bezeichnungen der jeweiligen Internierten- bzw. Kriegsgefangenenlager blieben nach der Zuteilung, die am Anfang des Krieges erfolgt war, bis Kriegende erhalten, wie z.B. KGL Boldogasszony (Frauenkirchen), Mauthausen, Aschach an der Donau und die IL Neszider (Neusiedl am See) und Thalerhof bei Graz.

In den Gefangenenlagern wurden von den Insassen selbst Theater- und Musikvorstellungen veranstaltet, die Zeitungen handschriftlich angefertigt und der Unterricht für zahlreiche gefangenen Kinder organisiert. Als LehrerInnen fungierten jene gefangenen ProfessorInnen, Schuldirektoren und StudentInnen, die entweder als Kriegsgefangene oder im Zuge der Geiselnahme und Internierung der serbischen Intelligenz in die Lager gelangt waren.

Der Probleme bei der Rückkehr der überlebenden Kriegsgefangenen und Internierten brachten neue Opfer mit sich. Die Erinnerung an sie verblasste schnell im neugegründeten Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen.